

תכנית להכשרת
מורים אל מול
אתגרי השעה

חינוך על-יסודי
- מיפוי צרכים
ודרכי התמודדות

אילנה
כלב-ברקוביץ

תדפיס מתוך:

יד דרך אפרתה

ביטאון המכללה בנושאי חינוך והוראה תשע"ד

המכללה האקדמית לחינוך
תשעים שנות הכשרת מורים

הוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה

אמונה אפרתה - המכללה האקדמית לחינוך ולאמנויות

מסת"ב: 6-13-7234-965-978

©

כל הזכויות שמורות להוצאת אפרתה
מיסודה של מכללת אפרתה,

רח' בן יפונה 17

ת"ד 10263 ירושלים 9110201

טל' 02-6717744, פקס' 02-6738660

דוא"ל efrata@macam.ac.il

עיצוב והפקה: **שילה • ברכך** בית אל
טל' 02-9973875, פקס' 02-9971022, shilo_b@netvision.net.il

תוכן העניינים

9		פתח דבר
13	תפילת קבע ממוסדת – דרך חינוכית המעצבת אומה	ציון עוקשי
33	ללמוד תורה ביחידות או ללמוד תורה בחברותא? בחינת השאלה בטקסטים של חכמי ישראל במהלך הדורות	אסתי בן מנחם-תאומים
49	'חנוך לנער על פי דרכו' – עיון בהגותו של האדמו"ר מסלונים	נגה בינג
75	תלמיד מתחפש, מורה מחפש – מסה קצרה על תחפושות ועל חינוך	ישראל רוזנסון
83	עטרה של חינוך בצפונה של ירושלים בימים של טרום מדינה סיפורה של לאה גולוביץקי, מורה ומחנכת בעטרות	יוסי שפנייר
103	מעורבות הספרייה בתהליך החינוכי-לימודי במכללה	נעמה קידר-לוי
121	הזמר העברי ככלי לחוויה בחינוך	אביבה סטניסלבסקי
141	מדע בסיפורי ילדים או: קוץ נוסף בקוצים של פודי הקיפוד	דסי שטיינר
157	ציורים של ילדים להורים גרושים	מאירה פיין ז"ל
169	מה בין אווירת כיתה ללמידה?	אביגיל פרידמן
193	השעה הפרטנית בבתי הספר במדינת ישראל ויצירת 'מעגל הערכה' – המורה כמעריך וכמוערך	ירון זילברשטיין
203	קשיים בהערכת תפקוד קוגניטיבי-חינוכי של תלמידים מהעדה האתיופית	לין גנסר ופול שרל-פוקס
217	תכנית להכשרת מורים אל מול אתגרי השעה חינוך על-יסודי – מיפוי צרכים ודרכי התמודדות	אילנה כלב-ברקוביץ
235	התמודדות עם בעיות משמעת – ציר מרכזי בעבודת ההוראה	אילנה כלב-ברקוביץ

עריכה לשונית
ד"ר סיגלית רוזמריין
חנה פורטגנג
מזכירת המערכת
שלומית זמיר

רשימת המחברים המשתתפים בקובץ

מכללת אפרתה	ד"ר אסתי בן מנחם-תאומים
אוניברסיטת בן-גוריון	נגה בינג
מכללת אפרתה	ד"ר אילנה כלב-ברקוביץ
מכללת אפרתה	ד"ר ליין גנסר
מכללת חמדת-הדרום	ד"ר ירון זילברשטיין
מכללת אפרתה	ד"ר אביבה סטניסלבסקי
מכללת אפרתה	ד"ר ציון עוקשי
מכללת אפרתה	מאירה פיין ז"ל
מכללת אפרתה	ד"ר אביגיל פרידמן
מכללת אפרתה	נעמה קידר-לוי
מכללת אפרתה	פרופ' ישראל רוזנסון
מכללת אפרתה	דסי שטיינר
מכללת אפרתה	ד"ר יוסי שפניר
מכללת אפרתה	ד"ר פול שרל-פוקס

תכנית להכשרת מורים אל מול אתגרי השעה

חינוך על-יסודי – מיפוי צרכים ודרכי התמודדות

אילנה כלב-ברקוביץ

מבוא

חוק חינוך חובה מחייב כל תלמיד עד גיל 18 להיות במסגרת לימודית. מוסדות החינוך אמורים להקנות לתלמידים ידע וכלים לקראת יציאתם לחיים, ומערכת החינוך רוויה בתכניות לימודיות המתחדשות חדשים לבקרים, במפקחים, במנחים, וביועצים האמונים על פיקוח על התהליך הלימודי ועל תיעולו החל מהגן ועד לכיתה י"ב. במערכת החינוך נבנו מדדים לרמת הצלחתה, כגון: הצלחה בבחינות הבגרות, משובי אקלים מיטבי, מעקב אחרי הבוגרים ועוד, כל זאת כדי למלא את המוטל עליה בצורה הטובה ביותר.

המורים אמורים להפעיל את המערכת בעבודה יום-יומית ורציפה אל מול אתגרי השעה ואילוצי המערכת. המורים, שנתונים תוך כדי עבודתם ללחצים מבית ומחוץ, וצריכים להתמודד עם כיתת לימוד אחת כמחנכים או עם כמה כיתות כמורים מקצועיים, אמורים לעמוד בדרישות התפקיד, לימודית ואנושית, לטפל בעת ובעונה אחת בכלל ההיבטים והדרישות שמזמן התהליך הלימודי, והצלחתם נמדדת כל העת.

מקצוע ההוראה הוא לדעתי המקצוע המבוקר ביותר – הכול מפקחים עליו ומבקרים אותו: התלמידים, החברים לעבודה, ההורים, המנהלים, המפקחים – בקצרה, כל מי שמצוי בקרבתו או נזקק לשירותיו יודע להפנות אצבע מאשימה כלפי המורים בכל המומים של החברה. ההוראה היא עבודה מתישה גוף ונפש.¹

עם זאת הציפייה מהמורים גדולה, ובידם הפקידה האומה את עתידה; בידם מפקידים ההורים את היקר להם מכול – ואכן השפעתו של החינוך רחבה ומקיפה: "מקצוע ההוראה הוא מהחשובים במדינתנו. החינוך קובע את פני המדינה לא רק בתחום הידע אלא גם בהיבט החברתי והערכי על ההכשרה לעסוק בכול הרבדים האלה במקביל".²

השאלה הנשאלת היא: כיצד אפשר להכשיר את פרחי ההוראה למשימה הכבדה שבחרו לקבל על עצמם? השילוב בין שלל הכישורים הנדרשים להצלחת המורה והצורך לפתח את כולם בעת ובעונה אחת הוא הבסיס למחקר ולעיון בהכשרת המורים. המחקר עודו

1. גרנות, 2002, עמ' 132-138.

2. מבורך, 2009, עמ' 3.

דינמי ובתולי אך הוא יכול להצביע על מתווים כלליים גם אם אינו יכול לשמש תוכנה המחייבת את כל מכשירי המורים, כפי שפורסם בהנחות היסוד למתווה אריאב:

לאור חוסר העקביות ואי הבהירות שעולים מממצאי המחקר הבינלאומי בהכשרת מורים הוועדה בחרה שלא להציב סטנדרטים לתכנים ולמיומנויות בהכשרה להוראה. עם זאת היא מבססת את המתווים על מרכיבים ועקרונות שמומלצים בספרות המחקרית.³

להלן אנסה להצביע על המרכיבים ועל העקרונות המומלצים בספרות המחקר.

הכשרת מורים – פיתוח ידע דיסציפלינרי מקיף

הנחת היסוד הראשונה היא שעל כל מורה לפתח את הידע ואת אסטרטגיות ההוראה בתחום הדעת שהוא אמור להנחיל לתלמידיו, כפי שמציינת פרופסור נירה חטיבה בהתייחסותה לשאלה 'מהי הוראה טובה':

בסופו של דבר, היישום של הטיפים תלוי במידה מכרעת בהבנה של תחום הדעת אותו מלמדים. אם אתה מבין את מה שאתה מלמד, אתה יכול ללמד אותו ביעילות אם לא, שום טיפ לא יעזור לך... ההוראה היא צירוף של יכולות מולדות המשתכללות עקב למידה וניסיון. יכולות מולדות הן תנאי הכרחי אך לא מספיק להוראה טובה.⁴

בהנחות יסוד לתכנית אריאב אפשר לראות חיזוק נוסף לטענה זו: 'המורה הפרופסיונאלי פועל על בסיס ידע דיסציפלינארי'.⁵ בלי השליטה של המורה בתחום הדעת – לא יוכל ללמד, זהו תנאי הכרחי אך אינו מספיק. כדי שהמורה יוכל להעביר את מבנה הדעת לתלמידיו עליו להיות בעל יכולות נוספות.

א. הכשרת מורים – הכשרה רבת-תחומית ואינטגרטיבית

הכשרת מורים ופיתוח כישורי הוראה להתמודדות עם אתגרי השעה דורשים חשיבה, יצירתיות וראייה אינטגרטיבית רחבה:

אחת הבעיות שחינוך הוא בעצם לא תחום חינוך אינו subject mater במובן הנקי של המילה. בתוך החינוך, הכשרת מורים היא הבעייתית עוד יותר במובן זה שאי אפשר להגדירה כ'תחום דעת אחד, ולכן כך יש לנהוג בו' החינוך הוא תחום דעת אקלקטי, המחבר בין הרבה מאוד דיסציפלינות לפיכך גם שיטות המחקר ויצירת הידע בתוך התחום

3. החלטות, 2008, עמ' 2-9.

4. חטיבה והרפז, 2008, עמ' 26-28.

5. החלטות, 2008, עמ' 2-9.

הן מורכבות ביותר... ההוראה והלמידה בהיבט הקוגניטיבי, חברתי, ופילוסופי: אלה הם כבר שלושה תחומים, שלכל אחד מהם שיטת מחקר אחרת ודרך ייחודית לגיבוש הידע והבנתו. בהכשרה מחברים הכול, יחד זוהי אינטגרציה מורכבת ומטבעה אינטגרציה היא בעייתית.⁶

תכנית המתווים להכשרה להוראה במוסדות להשכלה גבוהה כורכת בהנחות היסוד שלה את תהליכי בניית הזהות המקצועית של המורים עם המורכבות הרבה של תפקידי ההוראה:

המורה הפרופסיונאלי פועל על בסיס ידע דיסציפלינארי ופדגוגי-דידקטי באופן שיטתי ומבוסס על ראיות לגבי ההוראה של עצמו והלמידה של תלמידיו. הוא בעל מיומנויות וכישורים הנדרשים בסביבות הוראה למידה עדכניות ויודע להשתמש באופן מושכל במגוון דרכי הוראה למידה. הפן הערכי חברתי והפן היצירתי בהוראה מהווים מימדים חשובים בתפיסה פרופסיונאלית הצלחתה של תכנית ההוראה תלויה במידה רבה באינטגרציה המפורשת בין רכיבי התכנית ותכניה השונים וכן בחיזוק הרלוונטיות שלה לסטודנטים בעת לימודיהם.⁷

מגמה זו מופיעה בד בבד עם ביקורת על דרך הלמידה המסורתית בהכשרת מורים שבה נלמד כל תחום בפני עצמו, ואפשר לראות במחקר המתפתח בתחום מגמת חיזוק ללמידה אינטגרטיבית הסובבת סביב ההתנסות של פרח ההוראה בשטח: היסטורית יצרו תכניות ההכשרה הפרדה בין קורסים בסיסיים לקורסים מתודולוגיים המתמקדים במעשה ההוראה. הפרדה זו מתבססת על חלוקה בין הקניה של 'כלים קונצפטואליים' (עקרונות, מסגרות מושגיות או קווים מנחים), שמורים משתמשים בהם בתהליכי קבלת החלטות על הוראה ולמידה, ובין 'כלים פרקטיים' (דרכי הוראה, אסטרטגיות ויחסים בין-אישיים) הנרכשים בקורסים המתודולוגיים.⁸ הפרדה זו יוצרת למידה מקוטעת (בלקניזציה) ופוגעת ביכולת הסטודנטים ליצור קשר של ממש בין תאוריה למעשה.

כמו כן היא גורמת לכך שנושאים הקשורים להוראה נלמדים בקורסים ייחודיים ואינם משתלבים בתכנית ההכשרה כמכלול, ומדגישה היבטים קונצפטואליים של הוראה על חשבון דרכי הוראה ממשיות. על מורים חדשים לבצע הפרדה היסטורית בין הקורסים המתקיימים במוסד המכשיר, ובין ההתנסויות בשדה. ההפרדה ממחישה אף את היעדר הקישור בין תאוריה למעשה בתכניות ההכשרה. ההנחה הקיימת בבסיס ההפרדה היא

6. מבורך, 2009, עמ' 3.

7. שם.

8. גרוסמן וסמגורניסקי, 1999.

שהידע התאורטי מצוי במוסד המכשיר, והידע הפרקטי – בשדה, הנתפס לא אחת כזירת יישום.⁹ דיואי כבר טען בשעתו שהכשרת מורים מקצועית צריכה לכלול תאוריה ועבודה מעשית, וציין את חשיבות הקשר ביניהן בהקשר זה. יש צורך להתגבר על הפרדה זו תוך המשגה מחודשת של הקשר בין תאוריה למעשה והטמעתו בלמידת עוברי ההכשרה.¹⁰

בהנחות היסוד של תכנית אריאב נאמר כי הצלחתה של תכנית הכשרה תלויה באינטגרציה שבין רכיבי ההוראה ותכניה:

ההוראה היא פעילות מעוגנת בידע תיאורטי – מחקרי ובחוכמת המעשה הפרקטית – רפלקטיבית, ואין הוא מקצוע שולייטי המבוסס על מתכונים ליישום. הצלחתה של תכנית ההוראה תלויה במידה רבה באינטגרציה המפורשת בין רכיבי התכנית ותכניה השונים וכן בחיזוק הרלוונטיות שלה לסטודנטים בעת לימודיהם. הצלחה זו תלויה גם בפיתוח הדרגתי של ראייה אקולוגית של ההוראה הכוללת את התלמיד הבודד, קבוצת הלומדים, בית הספר כמערכת ארגונית, הקהילה והמערכת החברתית הרחבה.¹¹

לסיכום אפשר לומר כי ההוראה היא תחום מורכב ויש לגעת בה בעת בכל מרכיבי תהליך ההכשרה וההתנסות.

ב. הכשרת המורים – פיתוח היכולת הרפלקטיבית

בהתחשב בגודל המורכבות של מקצוע ההוראה ובריבוי תחומי הצמיחה הקשורים בזהות המקצועית, אין ויכוח אשר לצורך בתהליך הכשרה מתמשך המפתח בעת ובעונה אחת את הידע המקצועי ואת אסטרטגיות ההוראה. עניין נוסף שאינו נופל בחשיבותו הוא עבודה רפלקטיבית מתמשכת של המורה מול עצמו ומול עבודתו בשטח: 'תפישת ההוראה התפתחה במהלך העשורים האחרונים ועברה מהדגשה של מאפייני-מורה אל התמקדות בהתנהגויות-מורה ולאחרונה חל מפנה לכיוון של ראיית המורים כמקבלי החלטות וכאנשי מעשה רפלקטיביים'.¹²

הוגים שונים להכשרת מורים הגיבו למפנה אחרון זה בהסטת מוקד תכניות ההכשרה מהקניית מיומנויות להקניית ידע ולרפלקציה. הכותבים טוענים שראוי שתכניות ההכשרה ישתנו ויתארגנו סביב פרקטיקות-ליבה שבהן ידע, כשירות וזהות מקצועית מתפתחים בתהליך של למידת המקצוע: "על מורי המורים להתייחס להיבטים הקליניים של המעשה

9. רוזן ופלוריר-רואן, 2008.

10. גרוסמן ואחרים, 2009.

11. החלטות, 2008, עמ' 2-9.

12. גרוסמן ואחרים, 2009.

וללמוד מהן הדרכים הטובות ביותר לסייע למתכשרים ולמתחילים לפתח פרקטיקה מיומנת".¹³

כדי לפתח את היכולת הרפלקטיבית ההיא, יש מי שמצדד במחקר פעולה על תהליך ההוראה של המורה עצמו. המחקר קורא לחקר עצמי ולפיתוח תהליכי רפלקציה לאורך תהליך העבודה כדי לבנות מורים המסוגלים להתמודד עם תהליך ההכשרה. פרופ' שלמה בק טוען: "המבוי הסתום שבו נתונה כיום ההוראה מקורו בתפיסה מוטעית של מהות ההוראה. ההוראה אינה מקצוע יישומי שאופיו טכני-רציונאלי אלא מקצוע שאופיו פרשני".¹⁴

יש חוקרים המצדדים בתהליך רפלקטיבי של עבודה עם מטפורות:

העלאת הידע האישי של הסטודנטים להוראה, כמו גם עולם הידע המעשי של מחנכים ומציאת דרכים לארגונם וניסוחם במילים חשובות לשיפור העשייה החינוכית... התפתחות מקצועית של מורים ושל מורי המורים תלויה בין השאר ביכולתם להיות לומדים החוקרים את עשייתם. מורים לומדים-חוקרים, מתבוננים בעשייה החינוכית שלהם ומפרשים אותה, ואם יש צורך הם משנים את עבודתם ואף משתנים בעצמם... שימוש במטפורות יכול לתת למורי המורים, למחנכים ולסטודנטים להוראה כלי מעניין ומפרה, שבאמצעותו אפשר לחשוב על העולם האישי שהם מביאים אתם אל עבודתם, ולתאר באופן עשיר ודינמי את הידע האישי-מעשי שלהם במסגרת שיח מקצועי, שיתופי פתוח.¹⁵

לעומתם יש חוקרים הבודקים את ההקשרים בין הרפלקציה התוך-אישית ועולמם האישי של המורים לזהותם המקצועית:

מורים הם אנשים המביאים את עצמם ואת זהותם האישית אל חדר הכיתה. הבניית הזהות המקצועית שלהם נשענת על קשרי הגומלין בין כוחותיהם הפנימיים (הסיפורים והרגשות האישיים שלהם) לבין הכוחות פוליטיים, היסטוריים וחברתיים, החיצוניים להם כמורים, אך משתפים בהבניית זהותם המקצועית.¹⁶

הראייה הרפלקטיבית של המורה את עבודתו ברמה התוך-אישית והבין-אישית הכרחית לצמיחתו, לפיתוח כוחות ההוראה ולהתמודדות עם התלמיד - לקראת הוראה משמעותית.

13. גרוסמן, 2008.

14. בק, 2008.

15. ציר, 2006, עמ' 80-85.

16. קוזמינסקי, 2008, עמ' 13-18.

ג. הכשרת מורים – תחילתו של תהליך

מעבר לחשיבה על תהליך ההכשרה כתהליך אינטגרטיבי ורפלקטיבי חשוב לציין כי מדובר בלימוד הדרגתי לאורך זמן. מגמה זו בולטת בתכנית המתווים להכשרה להוראה במוסדות להשכלה גבוהה העוסקת בהכשרה מתמשכת: 'הוראה היא מקצוע מורכב לכן רכישת הידע והיכולת להיות מורה היא תהליך מורכב והדרגתי'.¹⁷

בתהליך חשוב מאוד לשמור על איזון בין תמיכה ובין אתגר: 'מורים כמו אנשי מקצוע אחרים צומחים בתנאים המעודדים למידה והתנסויות של תמיכה ואתגר... עלינו לחתור למסגרות להתפתחות מקצועית בהוראה, המאפשרת את קיומו של איזון אופטימאלי בין תמיכה לבין אתגר ומובילות לצמיחה'.¹⁸

ראיית ההכשרה כתהליך מתמשך מאפשרת הסתכלות על תהליך הכשרת המורים במכללות כשלב ראשוני שתפקידו לתת כלים בסיסיים לפרח ההוראה, והוא ימשיך לפתח אותם בהמשך חייו המקצועיים.

ד. מודל להכשרת מורים-מחנכים בחטיבת הביניים

תכנית הכשרת המורים במכללות החינוך בנויה מקורסים העוסקים בפסיכולוגיה של החינוך; בסוציולוגיה של החינוך; בפילוסופיה של החינוך; במבנה הדעת שבו בחרו פרחי ההוראה להתמחות; בדידקטיקה ובאסטרטגיות הוראה בהתנסות מעשית. כל מדריך פדגוגי עובד עם הסטודנטים שלו לקראת פיתוח הבוגר הרצוי בלא מודל מחייב ולינארי, אך בכל תהליך ההכשרה יש דגש רב על מבנה הדעת ועל ההיבטים הדידקטיים הקשורים במבנה השיעור ובידע המועבר לתלמיד, כאשר התחום של מורה כמחנך וכאיש חינוך אינו מקבל את ההתערבות ואת העצמה הנדרשות כדי לבנות מחנך רלוונטי המסוגל להיות מורה משמעותי לתלמידיו בכל תחום.

כיום בתחום העבודה המעשית בהכשרה להוראה בחטיבת ביניים יש חופש פעולה לכל מדריך פדגוגי לעבוד לקידום פרח ההוראה לקראת הבוגר הרצוי. המודל שנביא להלן עוסק בתהליך עבודה ידוע מראש עם תכנית ברורה וכמה הדגשים בהתאם לשלב ההתפתחותי-מקצועי של פרח ההוראה. המודל מציע שבצד ההתפתחות הדידקטית והפדגוגית הקשורה בחומר הנלמד תהיה נגיעה בהתפתחות ובזהות המקצועית והרגשית של פרח ההוראה במודעות לתהליכי התפתחות שהזהות עוברת ולשלב התפתחותי שהיא נמצאת בו. המודל מאפשר עבודה משותפת של כל המרצים והמדריכים הפדגוגיים בתהליך ההכשרה של

17. החלטות, 2008, עמ' 2-9.

18. קוזמינסקי, 2008, עמ' 13-18.

פרח ההוראה בהשקה לפיתוח האינטליגנציה הרגשית וליכולת ההתמודדות עם אתגרי הגיל שמסלול ההכשרה מייצג.

במודל נתייחס להכשרה להוראה בחטיבת ביניים במסגרת העבודה המעשית, שעיקרה מפגש בין התאוריה למעשה, אך המודל מתאים לכל גיל בהתאם לצרכיו ולהתפתחותו. את שלבי המודל ההתפתחותי של פרח ההוראה בחרתי לבנות על פי מודל התפתחות הילד של אריקסון, שבנוי בשלבים הדרגתיים לקראת התפתחות הילד ל'זהות מוגדרת', ומשיק לתהליכים ההדרגתיים שעובר פרח ההוראה הצומח בהדרגה לקראת 'זהות מורית מוגדרת'; זהות שתהיה בתהליך גיבוש וצמיחה מתמיד בכל שנות עבודתו בדומה לתהליך התפתחותו של האדם.

הנחות היסוד של המודל:

- כדי להיות מורים רלוונטיים ומשמעותיים בעולם משתנה, חובה עלינו להכיר את עולמם של תלמידינו ולפתח כלים רלוונטיים לבנייתם הנכונה.
- ככל שהעולם משתנה והופך להיות רב-אתגרי, עולה חשיבות פיתוח כישורי חיים בקרב התלמידים כחלק בלתי-נפרד מתפקידו של המחנך בכל שלבי הלמידה.
- התפתחות האינטליגנציה הרגשית והמקצועית שלנו בתהליך ההכשרה מהדהדת להתפתחות כוחות התמודדות שלנו עם אתגרי השעה אל מול תלמידינו.
- כדי ליצור התפתחות אישית מחנכת ואינטליגנציה רגשית יש לעבוד בו בזמן על התהליכים התוך-אישיים שפרח ההוראה עובר, ועל התהליכים הבין-אישיים במפגש עם השטח.
- כל לימוד הוא משמעותי, כולל לימוד הידע הרלוונטי לנושא הנלמד, פיתוח מודעות לנושא הנלמד ברמה האישית והקניית כלים להתמודדות עם מגוון הנושאים.
- המורה המתמודד הוא אדם הלומד מראשית הכשרתו ועד יומו האחרון בכיתה. צריך לפתח בו את הידע הבסיסי, את המודעות לעצמת תפקידו ואת הכלים הראשוניים שיגדלו ויצמחו עם תהליך ההכשרה.
- כאשר אנו מעלים בעיות חברתיות הנוגעות לתלמידינו אנו מבקשים לפתח מורה בעל עמדה נפשית מעורבת, אכפתית, המבקשת ללמוד על עולמו של תלמידו מעבר לתפקודו הלימודי בשיעור.

- רק אם נהיה מודעים לתהליכים המשפחתיים, החברתיים והאישיים העוברים על תלמידינו, נוכל להיות להם למורים משמעותיים.
- על כל התנסות בעבודה מעשית להיות מתאימה לשכבת הגיל ולנושא שאליו אנו מכשירים.
- התהליכים והנושאים נלמדים בתהליך ספירלי. ככל שמתקדמים בתהליך מקיפים שלבים רבים יותר בהתפתחות, ולומדים להתמודד אתם בו זמנית. כל שלב ממשיך להכיל את השלב הקודם אך מוסיף עוד התמודדות.
- בכל תהליך ההכשרה יש לפתח בפרח ההוראה מודעות למרכיבי ההוראה ולאקלים הבית ספרי של המורה בכיתה באינטראקציה עם צוות המורים. בשלבים הראשונים של תהליך ההכשרה מתרגל פרח ההוראה כישורי עבודת צוות בקבוצת השווים, ובשלב מתקדם בצוות הבית ספרי שבו הוא מתאמן בעבודה מעשית.
- ימי עיון הם טובים ויעילים רק אם הם מגיעים כהשלמה וכהעצמה של תהליך ההכשרה.
- חשוב מאוד שההדגשים בתהליך ההכשרה והשלבים בו יהיו ידועים לכלל המורים המלמדים בשנה הרלוונטית, ויקבלו מקום והעצמה בכל הקורסים.
- 'כל שנה' ו'כל שלב' - נוגעים לרמת הידע של המורה בנושאים המדוברים. רמת המודעות - הפנמה רגשית של הידע, רמת הכלים - הקניית כלים מעשיים הרלוונטיים לנושא המדובר.
- חובה על מורי המורים לעבור תהליכים משמעותיים בנושאים המדוברים כדי שיוכלו להעביר את התהליך לפרחי ההוראה.
- מעבר למודל המוצע והאינטגרציה עם תכנית ההכשרה כולה, ובשל החשיבות הגדולה של התהליך הרפלקטיבי-אינטגרטיבי, כל פרחי ההוראה ישתתפו בקבוצות דיון ובהן יוכלו לשקף את החוויות המשמעותיות העוברות עליהם בתהליך ההכשרה כולו, ברמה התוך-אישית והבין-אישית. תפקיד מנחה הקבוצה לעודד את התהליך הרפלקטיבי-אינטגרטיבי הצומח בעקבות הלמידה וההתנסות של פרח ההוראה, תהליך הכרחי להכשרה המקצועית של המורה ולצמיחתו.

המודל

שנה ראשונה בהכשרת פרחי ההוראה

שלב א – אמון בסיסי – חוסר אמון

בשלב הכשרה הראשוני עוברים פרחי ההוראה תהליך ובו הם מתמודדים עם המסגרת המקצועית ועם דרישותיה בתהליך רפלקטיבי של אמון בבחירתם המקצועית.

בשלב זה המדריך הפדגוגי, המורה המאמנת, חומר הלימודים, מבנה בת הספר והכרת התלמידים ועולמם – נמצאים במרכז תהליך ההכשרה. רוב השקעת המדריך הפדגוגי אמור להיות בפרח ההוראה, בנושאים הבסיסיים להכשרתו: פיתוח דרכי ההוראה; דרכי ההנהגה; בניית מערך שיעור; כלים דידקטיים חשובים לבניית מערך שיעור רלוונטי ויעיל; גיבוש דרכי התמודדות עם תלמידים בנושא שמירה על מסגרת בית הספר; הכרת המסגרת החינוכית ובעלי התפקידים בה.

שלב ב – עצמאות לעומת ספקות ובושה

בשלב השני של השנה הראשונה יש לפתח במורה את דרך ההנהגה והביטחון בכוחו להיות מורה מוביל בכיתה. חשוב מאוד להעצים את הבחירה המקצועית ולחדד אותה, ולעודד את החזון להיות מורה משמעותי המחפש כל העת דרכים להכיר את עולמם הפנימי של תלמידיו ולהתחבר אליו, ומתוך כך ללמדם את מבנה הדעת המדובר במערכי השיעור; לפתח בפרחי ההוראה יכולת ליצור אקלים לימודי מצמיח ובונה בכיתה. ככל שהמורה יחוש ביטחון ועצמאות, וירצה לבנות גשרים לתקשורת בינו ובין תלמידיו, יהיה המפגש בינו ובינם משמעותי יותר.

שנה א – עבודה מעשית מתאוריה למעשה

90% דגש על התפתחותו הכלל-אישית והמקצועית של פרח ההוראה ו-10% התייחסות למפגש עם השטח.

חלוקת הזמן בעבודה מעשית:

3 ש' – צפייה והתנסות; 1 ש' – עיבוד דידקטי-פדגוגי של ההתנסות המעשית; 1 ש' – עיבוד התהליך האישי שפרחי ההוראה עוברים בתהליך ההכשרה (בדגש על הבחירה המקצועית, על פיתוח ביטחון וכושר הנהגה ועל כוחו של מורה משמעותי בשטח).

הנושאים העיקריים החשובים להדגשה ברמת הידע, המודעות והכלים

- משמעות הבחירה שלנו להיות מורים;
- בניית מערך שיעור מגוון ורלוונטי על מרכיביו השונים: מטרות השיעור; גוף השיעור; אמצעים דידקטיים; סיכום השיעור; שיקול דעת דידקטי; חלוקת זמן ועוד;
- בניית דרך ההנהגה של המורה בכיתה;
- הכרת הפסיכולוגיה של גיל התבגרות והשלכותיה על האקלים הלימודי והחינוכי;
- כוחו של המורה בכיתה כמפתח את אישיותו של התלמיד;
- הכרת הקשיים בכיתה הטרוגנית ודרכי ההתמודדות עמה;
- הכרת מבנה המערכת הבית ספרית על מרכיביה השונים, ומשמעותם לגבי המורה בכיתה.

אמצעים נוספים לפיתוח המודעות לנושאים העיקריים

- מפגשים עם אנשי השטח: התלמידים, המחנכים, המורים המקצועיים, המנהל, היועצת וכו';
- חשיפת פרחי ההוראה לשיטת הגישור המפתחת מיומנויות תקשורת בין-אישית בסיסית והכרחית לתפקוד המורה;
- בניית ימי עיון עם מגוון אנשי הוראה וחינוך המספרים על תורתם החינוכית ועל דרכי התמודדותם עם תלמידיהם. אפשר להזמין דמויות מגוונות מאוכלוסיות מגוונות;
- סרטים שבמרכזם דמות המורה והתמודדותו עם אתגרי השעה, כגון: 'סיכון מחושב'; 'לאדוני באהבה'; 'ללכת שבי אחריו'¹⁹
- צילום שיעורי עמיתים במעגל סגור וניתוח השיעורים בהיבטי דרך הנהגה; כישורי הוראה; שפת גוף; התייחסות לנעשה בשטח באמצעות דיון, צפייה ופיתוח חקר וכיו"ב.

19. ללכת שבי אחריו - סרטו של פיטר ויר; לאדוני באהבה - סרטו של ג'יימס קלאוול; סיכון מחושב - סרטו של ג'ון סמית. סרטים אלו מציגים מורים ייחודיים שניסו להוביל שינוי משמעותי בחייהם של תלמידיהם וביחסם ללימודים ולחיים בכלל.

שנה שנייה בהכשרת פרחי הוראה

שלב ג – יזמה לעומת אשמה

בשלב זה פרחי ההוראה כבר קיבלו את הבסיס המקצועי ליזום את התפתחותם המקצועית ולהשפיע עליה, לעבוד עם קבוצת השווים בדיאלוג בין-אישי ותוך-אישי הנוגע לתהליך שהם עוברים. כעת המדריך הפדגוגי פותח את ההתנסות המקצועית בכיתה ואת הסתכלות בכיתה לתהליך עמוק ופנימי יותר בתהליכים החברתיים והאישיים שפרחי ההוראה עוברים.

בשלב זה יש התייחסות למשפחתם ולסביבתם של התלמידים השונים זה מזה ומגיעים אל כור ההיתוך של הכיתה, שמעבר לתהליך הלימודי מתרחשים בה תהליכים חברתיים-רגשיים חשובים שבהם יש מקום מרכזי למשפחה שממנה באו. חשוב ליזום מפגש בלתי אמצעי בין פרחי ההוראה לתלמידים ולעולמם הפנימי.

שלב ד – חריצות לעומת נחיתות

בשלב זה פרחי ההוראה מפתחים את דרכי ההתקדמות המקצועית ואת ההתמודדות עם תהליך ההכשרה. ככל שיפתחו חריצות, עקביות, צמיחה ועמדה נפשית המוכנה לעמול ולראות את התלמיד מעבר למערך השיעור הספציפי ותפקודו בשיעור, כך יוכלו להיות מורים משמעותיים יותר במערכת.

שנה ב – מתאוריה למעשה – עבודה מעשית

60% דגש על התפתחותו התוך-אישית והמקצועית של פרח ההוראה.

40% התייחסות לעבודתו של המורה בשטח מבחינה דידקטית, פדגוגית, מבחינת יכולת ההשתלבות שלו באקלים בית ספרי ומבחינת עבודה יצירתית.

חלוקת הזמן בעבודה מעשית

2 ש' – צפייה והתנסות; 1 ש' – מפגשים בנושאי גיל ההתבגרות בכיתת האיומן בנוכחות המחנך; 1 ש' – מליאה – התייחסות להיבט הדידקטי והמקצועי של ההוראה; 1 ש' – עיבוד חינוכי-רגשי של המפגש הבלתי-אמצעי עם התלמידים.

הנושאים העיקריים להדגשה ברמת הידע, המודעות והכלים

- עידוד היזמה בתפקידו של המורה.
- כוחה של המשפחה בבניית תלמיד לומד ומתפתח.
- בעיות במשפחה המשפיעות על תפקודו של התלמיד: משפחות חד-הוריות; גירושים; מתחים במשפחה; המשפחה המודרנית - סיכויים וסיכונים; שכול.
- בעיות בקרב התלמידים והנוער הקשורות בהקשר המשפחתי: אנורקסיה; בולימיה; שייכות, מטרה וכיוון בחיים (כל הבעיות של הנוער קשורות ברמה זו או אחרת למשפחה, אך בשלב זה נעסוק בעיקר בנושאים הללו).
- כוחו של המורה בבניית הביטחון העצמי של התלמיד, כוחן של חוויות הצלחה והעצמתן בעיני הסביבה - לבניית התלמיד.
- המפגש של המורה עם ההורים - סיכויים וסיכונים.
- כוחו של המורה כבונה והורס את אישיות התלמיד.
- נגיעה בבילוי הנורמטיבי של התלמידים בשעות הפנאי כמשפיע על עולמם התרבותי והנפשי: התמכרות למרשתת; עיסוק הולך וגובר בתקשורת ובבניית קשרים בין-אישיים דרך המרשתת; התכנסות האדם בתוך עצמו; צפייה בטלוויזיה; כוח הפרסומות על בני הנוער; דרכי ההתמודדות.
- בניית מערכי שיעור רלוונטיים לעיסוק בנושאים שהוזכרו לעיל באמצעות חומר הלימוד בתחום ההתמחות שלהם בשיעורי מחנך.

אמצעים נוספים לפיתוח מודעות לנושאים העיקריים

- יצירת מפגש עם הנוער ועם עולמו במסגרת כיתת האימון בנוכחות המחנכת ובשיתוף אתה ועם יועצת בית הספר ועם התלמידים בבחירת הנושאים הרלוונטיים למפגש.
- בניית דינמיקה קבוצתית - מליאה על התנסות בשטח במעגל התוך-האישי של פרח ההוראה במפגש האמתי עם השטח, ובמעגל הבין-אישי עם קבוצת השווים.
- למידת עמיתים על פיתוח כלים להתמודדות עם מגוון הנושאים.
- יום עיון על 'המשפחה - השפעות והשלכות על התלמיד' שבו ישתתפו הורים, תלמידים, יועצים ופסיכולוגים כדי ללמוד על הבעיות במשפחה, על השפעתן על עולמו של הנער, על תפקידנו כאנשי חינוך ועל יכולתנו להתערב. חשוב להדגיש את ההיבט הרגשי והאפקטיבי ואת ההיבט החינוכי והדידקטי בדיון בנושאים הללו.

- יום תקשורת והתקשרות - ובו ידובר על מגוון ערוצי התקשורת שנחשפים לנער המתבגר, על השפעות התקשורת, על השלכותיה ועל תפקידינו, כאנשי חינוך הבאים אתו במגע יום-יומי, המבקשים ללמדו ולחנכו. כמו כן אפשר להדגיש את חשיבות הכנסת המדיה למהלך החינוכי והדידקטי כאמצעי חשוב שבאמצעותו אפשר לגעת בנוער ולשדר אליו נכון.
- מפגש עם איש מקצוע ברמת ידע, מודעות וכלים בנושאי הפרעות אכילה ויחסי ילדים-הורים במשפחה כמשפיעים על הנוער ועל התפתחותו (הגישור וכל כללי התקשורת שנלמדו בשנה זו יקבלו פה עצמה נוספת וחשובה בבחינת חיזוק הספירלה ההולכת ומתעצמת משנה לשנה).
- סדנה חווייתית לפרחי ההוראה על כוחה של המשפחה שלהם - דמות האב, דמות האם והשפעת הדינמיקה המשפחתית על עיצוב דמותם. פרחי ההוראה יפתחו רגישות גדולה יותר ועניין גדול יותר בקשר המשפחתי והאישי של התלמיד, ולא רק בפן התפקודי הלימודי הגלוי לעין.

שנה שלישית בהכשרת פרחי הוראה

שלב ה - זהות מוגדרת לעומת זהות בלתי-מוגדרת

בשלב זה פרח ההוראה מאחד את התהליכים הקוגניטיביים, הרגשיים, התוך-אישיים והבין-אישיים בגיבושה של זהותו המורית לקראת היציאה לעבודה. פרח ההוראה מתמודד מול עצמו, מול קבוצת השווים המלווה אותו זו השנה השלישית ומשקפת לו את התהליכים והשינויים שעבר, ואל מול הפנטזיה והמודלים לחיקוי שאליהם ביקש להידמות בעבודתו החינוכית.

שלב ו - אינטימיות לעומת התבודדות

בשלב זה אמורה להבשיל היכולת האמתית לאהוב את כל התלמידים ולהתקשר אליהם ככלל וכפרט, בהיבט הדינמיקה הכיתתית: לימודית, התנהגותית, משפחתית, אישיותית וכו'.

המורה עומד מול הכיתה ומוביל תהליך של אינטימיות בינו ובין תלמידו, בינו ובין צוות המורים, בינו ובין עצמו, בין התלמידים ובין עצמם. כדי להיות מסוגל לטפל בתלמידים ולהיות משמעותי וקשוב אליהם באמת, עליו לפתח מודעות אינטימית שאינה מתפשרת בינו ובין עצמו בהתמודדותו עם התלמידים העוברים תהליכי גיבוש זהות ומשקפים קשיים ואתגרים לפרח ההוראה, העובר מדי יום ביומו תהליכים דומים בהתפתחותו המקצועית.

שנה ג – מהתאוריה למעשה – עבודה מעשית

90% התייחסות לנעשה בשטח באמצעות דיון ופיתוח חקר ו-10% דגש על התפתחותו האישית והמקצועית של פרח ההוראה.

חלוקת הזמן בעבודה המעשית

2 ש' – צפייה והתנסות; 1 ש' – מפגשים בלתי-אמצעיים של כל פרח הוראה עם קבוצת תלמידים למשך שנה שלמה ועיסוק בנושאים הנוגעים לנוער (כלי דמות נוספת); 1 ש' – עיבוד רפלקטיבי של המפגש עם הנוער והעצמת כוחו וכישורו להיות מחנכים משמעותיים; 1 ש' – עיבוד רפלקטיבי של תהליך ההכשרה על היבטיו הפסיכולוגיים, הדידקטיים, החינוכיים והמערכתיים בהיבטים המעשיים במפגש עם השטח.

הנושאים העיקריים להדגשה ברמת הידע, המודעות והכלים

- סגירת תהליך ההכשרה הדידקטי והפדגוגי לקראת היציאה לשטח, הן בהיבט הלימודי הן בהיבט המערכתי, במפגש עם השטח ועם חובות המורה המופקד על מבנה הדעת המדובר;
- הקניית ידע, מודעות וכלים ועיסוק בתופעות חריגות שהנוער חשוף להם: התמכרויות – עישון, סמים, אלכוהול וחומרים ממכרים אחרים;
- התאבדויות;
- אלימות;
- יחסים בין בנים ובנות – סיכונים וסיכויים;
- גיבוש הזהות הדתית – סיכונים וסיכויים;
- תופעת החילון בחינוך הציוני-דתי;

אמצעים נוספים לפיתוח המודעות לנושאים העיקריים

- שיחות דינמיות עם המחנכים ועם הצוות החינוכי על הבעיות העולות מהנוער ועל דרכי התמודדות.
- יום עיון בנושא 'התמכרויות – התופעה ודרכי ההתמודדות' באחד ממרכזי הגמילה, כגון: 'רטורנו', 'ליפתא' או 'מעלה גלבע', שבו ייפגשו פרחי ההוראה עם המטפלים ועם המטופלים. מעבר להקשבה לסיפורם האישי ידגישו את תפקידו של המחנך והמורה בכיתה לזיהוי ולמניעה. חשוב שיעברו חוויה של מודעות ושתהיה נגיעה בכלים שבידי איש החינוך והפניה לכתובות לעזרה בקהילה.

- קורס שנתי: 'חינוך לערכים בחברה משתנה' – שבו ידונו במפגש עם השטח בהיבט ההתפתחות האמונית ובתופעת החילון המתעצמת בחינוך הממלכתי-דתי ומצריכה כלים למודעות ולהתייחסות של איש החינוך לתהליך. אנשי מפתח בנושאים הללו ליום עיון בנושא הם ד"ר שרגא פישרמן ואנשי מדרשת הרובע ומדרשות אחרות המנסות להצמיח מורות שתוכלנה להתמודד עם התהליך. חשוב שחשיפת פרחי ההוראה לסיפורם של דתיים לשעבר לצד תלמידים שבחרו להתחזק ולהעצים את עולמם הרוחני תיעשה בקבוצות קטנות (עד 51 סטודנטים) המאפשרות דיון והפנמה של הנושאים ברמת הידע, המודעות והכלים.
 - ימי עיון וחשיפה בתחום 'התמודדות עם תופעות האלימות בנוער'. ביום העיון יש לדבר גם על מצוקות נפשיות וחברתיות, על אבדן הסמכות ההורית והמורית, על ירידת סף התסכול והכאב, על חוסר הסובלנות ועל הרצון לספוק מידי. ביום העיון אפשר להתייחס לתופעת התאבדויות בקרב הנוער, תופעת האלימות במשפחה והאלימות בינם ובין עצמם. יש להתייחס לשני ההיבטים – הנוער כנוהג באלימות, והנוער כקרוב לאלימות ולהתעללות רגשית-פיזית ומינית.
- חשוב שאת החומר יעבירו אנשי מקצוע המומחים לנושאים השונים ברמת הידע, המודעות והקניית הכלים להתמודדות עם מגוון הנושאים, ברמת הפרט וברמת הכיתה. חשוב לתת לפרחי ההוראה מידע על הגורמים המעורבים בנושאים הללו ויכולים להיות להם לעזר.

שנה ד בהכשרת פרחי הוראה

שלב ז – הורות לעומת הסתגרות

זהו השלב הסופי בהכשרת פרחי ההוראה, שבו הסטודנטים מתפקדים כמורים לכל דבר ולנו נותר להעצים את התהליך ולהדהד אותו בסדנת הסטאז', לחזק ולהעצים את המורה בתחילת דרכו שכן זהו היסוד שעליו אמור להיבנות בניין מתמשך ומתעצם בתהליך רפלקטיבי איך-סופי. ברמת הידע, המודעות והכלים בהתפתחות המקצועית – שמזמנת לנו חדשים לבקרים התנסויות חדשות והתמודדויות חדשות.

אם נבנה בזהות המורים את האינטליגנציה הרגשית הקשובה לחומר הלימודים ולתהליכים הקוגניטיביים, הרגשיים והחברתיים של התלמיד, הפועלת מתוך רצון טהור וכן לקידום התלמיד ולרווחתו, המסוגלת להיות מודעת ונוגעת בתלמידים ובונה הנעה אמתית ללמידה אצל התלמידים, המסוגלת להיות רגישה לכאביהם, לצחוקם, ליכולותיהם, לרצונותיהם, ולפחדיהם של התלמידים – נזכה להיות סוכנים אמתיים של ההורים ולקיים את חזונו של כל איש חינוך המבקש להצמיח את תלמידיו ולקדםם.

סיכום

פיתוח האינטליגנציה הרגשית והיכולת האינטגרטיבית-רפלקטיבית הם העומדים בבסיס יכולת הצמיחה של פרחי ההוראה למורים ולמורי המורים:

חקר המוח הוא שקורא לנו כיום להתייחס לרגשות ברצינות כה רבה. החדשות מתחום המדע מעודדות. אנו לומדים מהן כי אם נקדיש תשומת לב שיטתית רבה יותר לאינטליגנציה רגשית - להגברת המודעות העצמית, לניהול יעיל יותר של תחושותינו המעיקות לקיום אופטימיות ודבקות מטרה חרף התסכולים להגדלת היכולת לאמפטיה ודאגה ולשיתוף פעולה ולקשר חברתי - העתיד עשוי לעורר תקוות רבות יותר.²⁰

כל שלב ושלב וכל שנה ושנה חשובים בפני עצמם בתהליך ההכשרה המקצועית של פרחי ההוראה. חשוב להתייחס למודל מודולרית בתהליך ההולך ומתעצם משנה לשנה. על המדריך הפדגוגי להסתמך על העקרונות ועל התהליכים מהשנה הקודמת ולהצמיח קומה נוספת בהתפתחות פרוח ההוראה, בשנה שעליה הוא מופקד.

החידוש בעבודה על פי המודל שהצגנו הוא בעבודה תהליכית מודעת של מכשירי פרחי ההוראה: מדריכים פדגוגיים, מרצים, מורים מאמנים ועוד. בכל שנה כולם מתמקדים בהיבטים החשובים להתפתחות המקצועית של פרוח ההוראה ומתייחסים אליו על פי השלב שבו הוא נמצא. כמו כן אפשר לבנות מחוון המתאים לכל שלב התפתחותי ולמקד את דרכי ההכשרה.

יש להעצים, להרחיב ולהדגיש את התהליכים המדוברים גם בקורסי החינוך וההכשרה הדיסציפלינרית, הן ברמת הידע הן ברמת המודעות הן ברמת הכלים. הרחבה זו מחייבת עיבוד של החומר העיוני באסטרטגיות שיאפשרו את לימוד החומר בכל הרבדים. כך נוכל להקנות לתלמידינו לימוד אינטגרטיבי-רפלקטיבי שאת רישומו יישאו ויצמיחו לאורך זמן, ומי ייתן ויתברכו בלימוד שכזה גם תלמידיהם!

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

- בק, 2008 ש' בק, 'האומנם הכשרה מיותרת? על ייחודה של הכשרת המורים האקדמית', בתוך: משבר ההוראה: לקראת הכשרת מורים מתוקנת (עורכות: ד' כפיר ות' אריאב) בני ברק (2008), עמ' 225-247.
- גולדמן, 1997 ד' גולדמן, אינטליגנציה רגשית, תל אביב (1997), עמ' 2.

- P.L. Grossman, P. Smagorinsky, & S.Valencia, Appropriating tools for teaching English: A theoretical framework for research on learning to teach, *American Journal of Education*, 108 (1999), pp. 1-29 גרוסמן, 1999
- P.L. Grossman, & M. McDonald, Back to the future: Directions for research in teaching and teacher education, *American Journal of Education*, 45(1) (2008), pp. 184-205 גרוסמן, 2008
- מ' גרנות, עם הפנים אל המורה - אסופת מאמרים בנושא חינוך והוראה. תל אביב (2002), עמ' 132-138. גרנות, 2002
- החלטות המועצה להשכלה גבוהה (מס' 10/1084): 'מתווים להכשרה להוראה במוסדות להשכלה גבוהה בישראל' (29 בינואר 2008 - 1 ביולי 2008). החלטות, 2008
- נ' חטיבה ו' הרפז, 'ממה עשויה הוראה טובה - מחלקת טיפים', הד החינוך כב (2008), גיליון 7, עמ' 26-28. חטיבה והרפז, 2008
- מ' מבורך, 'שיחה עם ד"ר מרים מבורך - מנהלת מכללת לוינסקי לחינוך עקב פרישתה', מצב הרוח, 40, ירושלים (2008), עמ' 3. מבורך, 2008
- ציר, גידרון ואחרים, 2006
- ע' ציר, א' גידרון, מ' אייזנברג ו' גוטיוור, 'הזמנה למחול מטאפורי - שילוב שפת דמיון והמטפורה בהכשרת מורים', תל אביב 2006, עמ' 7-11; 79-91.
- ל' קוזמינסקי, 'זהות מקצועית בהוראה', שבילי מחקר שנתון 15, תל אביב (2008), עמ' 13-18. קוזמינסקי, 2008
- C. Rosaen, & S. Florio-Ruane, The metaphors by which we teach: Experience, metaphor and culture in teacher education, In: M. Cochran-Smith et al., (Eds), *Handbook of research in teacher education: Enduring Redefining teaching, re-questions in changing contexts*, NY: Routledge (2008) רוזן ופלוריו-רואן, 2008

